

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ “BUT” БАЙЛАМТАСЫ ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ БЕРИЛИШ МААНИСИ

Бул макалада биз, “but” байламтасынын жөнөкөй сүйлөмдөрдү тең байланыштагы сүйлөмдөргө бириктирүүсүн, тең байланыштагы сүйлөмдүн структурасындагы функциясын жана маанисин карап кетebиз. Англис тилиндеги “But” байламтасы жана анын кыргыз тилинде берилиш мааниси.

“But” байламтасы толугу менен сүйлөмдөрдүн ортосундагы каршылагыч маанини билдирет. “But” байламтасы менен бириккен сүйлөмдөрдүн ортосундагы билдирилген ойлордун дал келбестигинен сүйлөмдөр бири-бирине карама - каршыланат. Бирок, but байламтасы жөнөкөй карама-каршылыкты же салыштырууну өтө аз билдирет. Мындай карама - каршылык чегинме, түшүндүрмө маанини берет да, чектелүүчү маанилери менен кошо жүрөт.

A). But байламтасынын каршылагыч мааниси.

But байламтасын каршылагыч маанини берип, башка маанилер менен аралашпастан, биринчи сүйлөмдү экинчиси менен кыймылдын капысынан өзгөрүшүнүн себеби менен алмаштырылган татаал багыныңкы сүйлөмдөрдөн кезиктиребиз. But байламтасы менен түзүлгөн сүйлөм кыймылдын, көрүнүштүн жүрүшүнүн контрастуу мүнөзүн, бир көрүнүштүн экинчи көрүнүшкө өтүшүн белгилеп кетет.

1. She too had sprung up, but she sank down again (H. Tess, 348).

Ал дагы өйдөлөнө (тура) калып, бирок кайра жыгылып калды.

2. I laughed, but Theobald turned to me impatiently (S. Butler, 57).

Мен каткырып жибердим, бирок Тьюболд мени карай тынчсыздануу менен бурулду.

3. She sat there for a little time without speaking; but at length she raised her head and looked round (D. 01/ T, 174).

Ал ал жерде сөз сүйлөбөстөн бир топ убакытка чейин олтурду, бирок акырында ал башын жогору көтөрүп жана тегерегин карады.

4. He passed a great many public-houses; but at length he paused before one in a by way (D. 01. T, 174).

Ал көптөгөн трактирлердин жанынан өттү, бирок ал акырында кайрылышта бирөөнүн жанына токтоду.

And байламтасынын функциясына жана маанисине токтолгондо, кыймылдар биринин аркасынан бири келген жогорудагыдай сүйлөмдөрдү кезиктиребиз. Бирок and байламтасы катышкан учурда кыймыл биринен экинчисине салмактуулук менен өтөт. Кыймылдар биринин аркасынан бири алардын ирети менен байланышкан сыяктуу.

“The girl passed on and Aunt Anne looked after her slim little figure”.

Кыз алдыга карай басты жана Эни тэжеси аркасынан кичинекей, арык фигурасын карап турду.

Мындай сүйлөмдөрдү but байламтасы менен бириктирүүдө кыймылдын биринчисинен экинчисине өтүшүндө жай салмактуулук жоголот. But байламтасы менен түзүлгөн сүйлөм кыймылдардын контрастуу мүнөзүн биринчисинен экинчисине капилеттен кескин түрүндө өтүшүн белгилеп кетет. But байламтасы биринчисин бүтүрүп, экинчи кыймылды баштап жана ошол эле учурда аларды салыштырып кетет.

But байламтасы мындай мааниси менен лексикалык толуктоо окшош эместикти алып жүргөн, окшош эместигинен алар карама-каршы мааниде турган сүйлөмдөрдү байланыштырат. Карама-каршы маанидеги сүйлөм мүчөлөрү 1-мисалда көрсөтүлгөндөй, же баяндоочтор: had sprung up-sank down же ээ жана баяндоочтор, 2-мисалда көрсөтүлгөндөй: I laughed- Theobald turned; же баяндооч жана бышыктооч, 3-мисалдагыдай: sat for a while-raised and looked at length жана башкалар боло алышат.

Каршыланып жаткан кыймылдын чектелүүсүн, but байламтасы менен катар эле, жогорудагы сүйлөмдөрдө көп колдонулган каршылагыч маанидеги at length сөзү да көрсөтө алат.

Эгерде, and байламтасы катышкан учурда, карама-каршы коюунун негизги маанисин байламта өзү алып жүрсө, ал эми карама-каршылыкты көрсөтүүчү элементтер бул карама-каршылыкты жөн гана далилдеп, бекемдешет.

Каршылагыч маанидеги but байламтасы катышкан учурда, карама-каршы коюлуп жаткан структуралардын параллелдүүлүгү даана байкалат. Карама-каршылаштыруу, параллелдүүлүктүн болушун сөзсүз түрдө талап кылат, ал эми параллелдүүлүктүн болушу карама-каршылыктын бар экендигин далилдейт.

Предикативдүү ядронун түзүлүш параллелдүүлүгү модалдык-чактык планда да байкалат да, көпчүлүк учурда чактык окшоштук болот. Мезгилдин ар түрдүүлүгүн басым менен белгилеп кетүү учурунда гана ар кандай грамматикалык чактар колдонулат (1-мисал).

But байламтасынын каршылагыч маанисинде, структуранын тең байланыштагы компоненттеринин орун алмашуусуна жол берилбейт, байланышып жаткан сүйлөмдүн биринчиси негизгиси болуп саналат, аны менен кийинки but байламтасы менен кирип жаткан компоненттер салыштырылат жана карама-каршы коюлат.

Байланышып жаткан сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн орун алмашуусу окуянын жүрүш логикасын бузуп коет. Сүйлөмдүн структурасын өзгөртүү менен карама-каршылык мааниси жоголуп кетет. Байланышып жаткан сүйлөмдүн белгиленген тартибин, сүйлөмдө катышкан лексикалык элементтер дагы көрсөтө алат: at length - акырында, бүтүрүүчү этап катары ар кандай грамматикалык чактын колдонулушу суроолуу эмес, шилтеме ат атоочтордун one ат атоочу менен ара мамиледе болуусу ж.б.

Бул типтеги байланышып жаткан сүйлөмдүн потенциалдуу сандык составы чектелбейт, бирок but байламтасы менен кирип жаткан сүйлөм ал катарды бүтүрүүчү болушу керек.

But байламтасынын орду такталган, себеби ал байланыштын кандайдыр бир каршылагыч мүнөзүн билдирүү менен байланышкан.

But байламтасы менен байланышкан сүйлөмдү каршылагыч маанисиндеги ийкемдүү эмес ачык структурадагы сүйлөм деп айтып кетсек болот. But байламтасы негизен байланыштын каршылагыч мүнөзүн билдирүүчү болуп саналат. Татаал сүйлөмдүн карама-каршы коюлуп жаткан компоненттери параллелдүүлүк мүнөздү алып жүрөт.

Б). But байламтасынын каршылагыч-чегинтме мааниси.

But байламтасы каршылагыч-чегинтме маанисинде өтө көп кездешет. Бул учурда but байламтасы биринчи сүйлөмдө камтылган маанинин негизинде but байламтасы менен кирген экинчи сүйлөмдө биз күтүп жаткан ойго карама-каршы маанини камтыган сүйлөмдөрдү байланыштырат. Башкача айтканда, экинчи сүйлөмдүн кыймылы, биринчи сүйлөмдүн негизинде аткарылат жана экинчи бөлүктө камтылган ой, биринчи бөлүктө айтылган ойдун негизинде күткөнүбүздү карама-каршылантат.

5. “He wanted to say something, but he didn’t know what to say” (Ch.B.G.,10).

Ал бир нерсе айткысы келди, бирок эмне айтарын билбеди.

6. “Darkness had now fallen without, but she put her face to the pane as though to peer into the gloom” (H.Tess., 375).

Сыртта караңгы кирген, бирок ал караңгылыкка сүңгүп кеткиси келбегенсип, рамага жабышты.

7. “Next day the weather was bad, but she trudged on” (H.Tess., 297).

Эртеси күнү аба-ырайы жаман болучу, бирок ал алдыга кете берди.

8. “He uttered those words in a feeble voice, but they were overheard at once” (D.O1.T., 95).

Ал бул сөздөрдү араң чыккан үнү менен айтты, бирок алар дароо угушту.

Келтирилген мисалдардын баардыгында биринчи сүйлөм жай мааниде берилип, анын негизинде экинчи сүйлөмдө айтылган нерсени күтпөйбүз, экинчи сүйлөмдүн кыймылы биринчи айтылышка каршы жасалат.

Каршылагыч чегинтме маани but байламтасына мүнөздүү, бирок чегинүүнүн белгиси бул байламтанын маанисин камтыбастан, байланышып жаткан айтылыштын мазмунунан чыгат, башкача айтканда, структуранын байланышып жаткан компоненттеринин лексикалык жактан толукталышы, but байламтасы менен берилген байланыштын мүнөзүн өзгөртпөйт. Бул байланышка аны тактоо аркылуу кошумча маани берет. Бул жерде байланыштын мүнөзүн тактоо үчүн окшош эмес, дал келбеген

түшүнүктөрдүн карама-каршы коюлуусу таасир этет. Мындай карама-каршы коюу менен карама-каршы байланыш мүнөзүнүн чегинүү түрүндө экендиги такталат. Бул жерде сүйлөмдүн өзүнчө мүчөлөрү карама-каршы коюлбастан, карама-каршы коюлган элементтер гана эмес, сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн болушу маанилүү болгон бүтүндөй комплекс карама-каршы коюлат.

Структуранын лексикалык толукталышы байланышты карама-каршы чегинтмеге айландыруучу негизги фактор болуп саналат. Лексикалык өзгөчөлүктөр структура менен түздөн-түз байланышта болот жана байланыштын мүнөзүнүн өзгөрүшүнө таасир берет. Структуранын лексикалык жактан толукталышы анын мүнөзүн өзгөртөт, бул учурда аны каршылагыч-чегинтме кылуу менен анын каршылагыч мүнөзүн тактайт. Бирок каршылагычтын, окшош эместиктин негизги маанисин *but* каршылагыч байламтасы алып жүрөт. Анын өзүнүн мааниси эле карама-каршылыкты контрастуулукту жана айырмачылыкты алып жүрөт.

Каршылагыч-чегинтме маанисиндеги *but* байламтасы менен биригип жаткан сүйлөмдүн тартиби катуу сакталган, анткени бардык айтылыш логикага баш ийген тен байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин орун алмашуусу байланыштын мүнөзүн өзгөртөт.

But байламтасына чейинки структуранын байланыштагы компоненттеринин потенциалдуу сандык составы чектелбеген, бирок тен байланыштагы структуранын бүтүрүүчүсү болуп, аяктоону, айтылышты жыйынтыктоочу *but* байламтасы менен киргизилген сүйлөм болуп саналат.

But байламтасынын такталган орду бар, себеби айтылыштын чегин көрсөтүү менен аны жыйынтыктаган структуралык элемент болуп саналат.

But байламтасы менен каршылагыч-чегинтме маанисиндеги байланышкан сүйлөмдө ачык, ийкемдүү эмес структурадагы сүйлөм деп айтып кетсек болот.

В). *But* байламтасынын каршылагыч-түшүндүрмө мааниси.

But байламтасы контраст, карама-каршылык түрүндө алдыдагы сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн мазмунун ачып берүү менен сүйлөмдөрдү байланыштырган учуру көп кезигет.

9. "A great many of the tenements had shopfronts;but these were fast closed and mouldring away" (D.O.I.T., 48).

Арендага алынган квартиралардын көпчүлүгү магазиндер болгон,бирок алар аябай бекемделип жабылган жана акырындык менен бузула баштаган.

10. "The first math problem seemed to be even stupider that math problems usually were,but it wasn't particularly hard "(Ch.B.G., 12).

Биринчи математикалык тапшырма адаттагыдан да жеңил сезилген,бирок ал өзгөчө деле оор болгон эмес.

11."I understood what had happened,but that did not prevented my being afraid" (W.F.M., 59).

Эмне болгонун мен түшүндүм, бирок ал мага коркконго тоскоол болгон жок.

12. ".I had some bad times before my business collapse,but the very worst of those was sweet slumber compared to this infinity of aching wakefulness" (W.I.M., 51).

Менин коммерциялык карьерамдын бузулушуна чейин мен көптөгөн оор мезгилдерди өткөрдүм, бирок алардын ичинен эң оору, бул жанды кейитүүнүн пайда болушу менен салыштырмалуу таттуу уйкудан ойгонуу.

Сүйлөмдөрдүн ортосунда бул байланышты байкоого жардам берүүчү өзүнчө сөз түрүндөгү байланышты байкаса болот. Бул сүйлөмдөгү ара мамилелеш элементтер көпчүлүк учурда *but* байламтасынан кийин же ага жакын жерден орун алат.

Бул учурда *but* байламтасын шилтеме ат атоочтор коштоп жүрөт. Алар биринчидеги айтылыштын же анын бөлүгүнүн маанисин өзүнө камтып, кайталанбоо максатында колдонулат. *But* байламтасы менен кирген сүйлөм конструктивдүү жактан бүткөнүнө карабастан, ал өзүнчө коммуникативдүү бирдик катары функция аткара албайт, анын мазмуну алдындагы сүйлөмсүз жетишерлик деңгээлде түшүнүктүү болбойт. өзгөчө ат атооч байланышуучу бөлүгү түшүнүксүз болуп калат.

Татаал багыныңкы сүйлөмдөрдүн экинчи компонентинин шилтеме ат атооч түрүндө лексикалык жактан толукталышы, *it* ат атоочу жана башка конкреттүү мазмуну жок элементтер сүйлөмдөрдүн ортосундагы бекем байланыштын болушуна таасир берет.

Экинчи сүйлөмдүн белгилүү бир лексикалык толукталышы бүтүндөй сүйлөмдүн конструктивдүү өзгөчөлүгүнө таасир берет. Ат атооч жана башка ара мамилелеш элементтерди камтыган сүйлөм препозитивдүү боло албайт, себеби ал түшүнүксүз болуп калат. Структуранын лексикалык жактан толукталышы анын компоненттеринин түзүлүш иретине, алардын орун тартибинин сакталышына таасир берет. But байламтасы менен кирген сүйлөмдүн дайыма өзүнүн орду болот-биринчи компоненттин аркасынан жүрөт. But байламтасынын ошондой эле адаттагы орду болот, байламтадан кийин структуралык жана маанилик байланышты көргөзүп туруучу сүйлөмдүн элементтери жүрөт.

But байламтасына чейинки татаал багыныңкы сүйлөмдөрдүн компоненттеринин потенциалдуу сандык составы чектелбеген болушу мүмкүн, бирок бул катарды жыйынтыктоочу болуп, бул учурда алдыдагы ачык структуранын чектелүүчүсү катары кызмат кылуучу but байламтасы менен кирген сүйлөм болушу керек.

But байламтасы менен байланышкан сүйлөмдү бул учурда ачык ийкемдүү эмес структурадагы сүйлөм деп атап кетсек болот. Бул жерде байланышып жаткан сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыш так байкалат, but байламтасы менен кирген, структуранын ачык катарын жыйынтыктоочу компонент өзүнчө коммуникативдүү бирдик катары кызмат кыла албайт. But байламтасы ачык структуранын чектелишинин көрсөткүчү катары кызмат кылат.

Г). But байламтасынын каршылагыч-чектелүүчү мааниси.

But байламтасы контраст, карама-каршылык түрлөрүндө чектөөчү мүнөзүн алып жүргөн сүйлөмдөрдү бириктирет.

Бул маанини аткаруу менен but байламтасы мүнөзү боюнча ар башка сүйлөмдөрдү бириктирет. Байланышып жаткан сүйлөмдүн биринчиси бул же тигил фактынын констатациясын камтыган жалпы түшүнүктү билдирет. But байламтасы менен киргизилген экинчи сүйлөм карама-каршы,контраст түрүндө биринчи сүйлөмдө жасалган түшүнүктү кандайдыр бир деңгээлде жокко чыгарат. Экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган жалпы нерседен кандайдыр бир деңгээлде чегинүүнү көргөзөт.

13. "In the last century combatants were Champions of ancient literature, on one side,and those of modern literature on the other; but some thirty years ago the contest became complicated by the appearance of a third army, ranged round the banner of phisycal science" (Th.H., 7).

14. "The forests have departed,but some old customs of their shadows remain" (H.Tess., 19).

Токойлор жок болуп кеткен,бирок алардын кээ бир эски көрүнүштөрү калып калды.

15. «The features were certainly those of a Forsyte,but the expression was more the introspective look of a student of philosopher" (G.M., 46).

Бет түзүлүшү кадимки Форсайттын бет түзүлүшүндөй эле, бирок бетинин түрү илимпоздун же философтуун интроспективдүү түрүндөй эле.

16. "There are directions in which I have some capacity,but the conduct of business operations is not among this" (W.F.M., 21).

Өзүмдүн жөндөмдүүлүгүмдү билген кээ бир аймактар бар,бирок ишке байланыштуу операцияны жетектөө алардын ичине кирбейт.

Чектелген мааниси but байламтасы менен киргизилген сүйлөм, ошол сүйлөм ээлеген белгилүү бир лексикалык каражаттардын эсебинен алат. Структуранын лексикалык толукталышы,өзгөчө but байламтасы менен киргизилген бөлүк, байланышка анын каршылагыч мүнөзүн чектөө элементин киргизүү менен тактайт.

Байланышып жаткан сүйлөмдөрдүн орун алмашуусуна жол берилбейт, себеби байланышып жаткан сүйлөмдүн биринчиси чоң жалпылоонун мазмунунан турат, ал эми экинчиси,чектөө түрү менен аны тактайт.

Чектөө маанисиндеги but байламтасы катышкан сүйлөмдүн саны экиден ашпайт. Бул сүйлөмдү жабык структурадагы сүйлөм деп атасак болот.

But байламтасынын дайыма өзүнүн орду болот-байланыштагы сүйлөмдүн экинчиси киргизилет. Каршылагыч маанисине гана ээ болуу менен, but байламтасы бириктирип жаткан структуранын лексикалык толукталышы менен чектөөчү маанини алат.

But байламтасынан сырткары байланыштын каражаты болуп, but байламтасынын чектөөчү маанисин түзүүдө катышкан лексикалык бирдиктер болуп саналат.

Каршылагыч – чектөөчү маанидеги but байламтасынын жардамы аркылуу байланышып жаткан сүйлөмдөрдү ийкемдүү эмес-жабык структуралуу сүйлөм деп атайбыз. Чектөөнүн кошумча белгиси байламтанын өзүндө эмес, байланышып жаткан структуранын лексикалык толуктоосунда жатат.

But байламтасы тууралуу айтылгандарды жалпылап жатып, төмөнкүлөрдү белгилеп кетебиз:

1. But байламтасы бардык каршылагыч байламталардын ичинен кеңири тараган жана кеңири колдонулган байламталардын бири, ал эми байланыштыргычтардын арасынан and байламтасына гана орун бере алат.

But байламтасынын колдонуш кеңдиги, өз учурунда бул байламта бириктирген структуранын ар кандай лексикалык толукталыш мүмкүнчүлүгүнөн чыгуучу анын көп кырдуулугунда жатат.

2. But байламтасы өзүнүн негизги каршылагыч маанисинен сырткары бул маанини тактоочу белгилерге ээ болушу мүмкүн: чегинүүчү, чектөөчү түшүндүрүүчү.

3. But байламтасы чектөөчү маанисинде жабык структурадагы жана каршылагыч, чегинүү, түшүндүрүү маанисинде ачык структурадагы сүйлөмдөрдү байланыштыра алат. Ачык структура деп, бул структуранын чектөөчү элементи болуучу but байламтасына чейинки байланышып жаткан катардын ачык потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн айтабыз.

4. But байламтасынын жардамы менен байланышып жаткан сүйлөмдүн баардыгы, тең байланыштагы структуранын мүчөлөрүн түзүүчү өз орду бекиген сүйлөмдөр болуп саналат. Структуранын байланышып жаткан компоненттеринин белгилүү бир тартиби анын лексикалык толуктоосуна түздөн-түз көз каранды, себеби, but байламтасынын жардамы менен байланышып жаткан сүйлөм ийкемдүү эмес структурадагы сүйлөм болуп эсептелет.

5. But байламтасынын орду бекем сакталган.

6. Кошумча башка мааниси жок каршылагыч мүнөздөгү байланыш үчүн бул байланыштын жаратылышынан келип чыгуучу байланышып жаткан структуранын түзүлүшүндө параллелдүүлүктүн болушу мүнөздүү. Байламтадан сырткары, биригип жаткан сүйлөмдүн байланышын башка лексикалык элементтер да көргөзүшү мүмкүн.

7. But байламтасы менен кирип жаткан сүйлөм өзүнчө коммуникативдүү бирдик катары кызмат кыла албайт. Бул байланышып жаткан сүйлөмдөрдүн ортосундагы бекем маанилик жана структуралык байланыштын көрсөткүчү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Попова И.А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке. -М., 1950, с. 358.
2. Гвоздев Н. Современный русский литературный язык. -М., 1968, с. 131.
3. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного англ. языка. -М., 1966, с.33.
4. Виноградов В.В. Русский язык раздел III, союзы. -М-Л., 1947.